

УДК. 347.51

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.63.25>

ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

PROSPECTIVE DIRECTIONS OF IMPROVEMENT OF CIVIL LIABILITY

Зозуляк О. І.,

*доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного права
Навчально-наукового юридичного інституту
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника*

Парута Ю.І.,

*кандидат юридичних наук,
асистент кафедри цивільного права
Навчально-наукового юридичного інституту
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника*

Зозуляк О. І., Парута Ю.І. Перспективні напрями удосконалення цивільно-правової відповідальності.

Стаття присвячена дослідженню такої надважливої сфери цивільних правовідносин, як приватноправова відповідальність. У науковій статті досліджено визначення поняття «цивільно-правова відповідальність». Наголошується на тому, що цивільно-правова відповідальність полягає в багатьох аспектах, зокрема, це й санкція, і новий обов'язок, і заміна невиконаного обов'язку новим тощо. Підтримується позиція про те, що застосування цивільно-правової відповідальності є добровільним, однак не виключається можливість використання юрисдикційних форм відповідальності. Автори статті солідаризуються із запропонованим у доктрині підходом про доцільність переходу до так званої поведінкової концепції вини. Наголошується на важливості здійсненого теоретичного розмежування інституту забезпечення виконання зобов'язань та мір цивільно-правової відповідальності. Допускається можливість одночасного застосування різних форм цивільно-правової відповідальності.

Стверджується про доцільність зміни підходу щодо визначення та відшкодування моральної шкоди, адже відшкодування немайнової шкоди залежить від порушення цивільного права особи, а не від передбаченої можливості відшкодування моральної шкоди в законі чи договорі.

Автори статті позитивно сприймають позицію про необхідність закріплення положень щодо цивільно-правового характеру відповідальності посадових осіб корпорацій тих чи інших організаційно-правових форм. Акцентується на потребі закріплення субсидіарної відповідальності учасників товариств з обмеженою відповідальністю в разі доведення останнього до банкрутства з їх вини.

Висловлена позиція про перспективність здійснення подальших наукових розвідок у сфері відповідальності автономних роботів та штучного інтелекту.

Зроблено висновок, що у зв'язку із багатовекторністю поняття «цивільно-правова відповідальність» існує потреба в подальшій прискіпливій увазі наукової спільноти до інституту приватноправової відповідальності. Зокрема, необхідним є напрацювання якісних критеріїв розмежування інституту зловживання суб'єктивними цивільними правами та інституту цивільно-правової відповідальності; дослідження особливостей відповідальності таких суб'єктів права, як власники істотної участі у корпораціях, контролери банківських груп та інших специфічних суб'єктів тощо.

Ключові слова: цивільно-правова відповідальність, санкція, юрисдикційні форми захисту, поведінкова концепція вини, моральна шкода.

Zozulyak O. Paruta Y. Prospective directions of improvement of civil liability

The article is devoted to the study of such an important area of civil law as civil liability. The scientific article examines the definition of «civil liability». It is emphasized that civil liability consists of many aspects, including a sanction, a new obligation, the replacement of an unfulfilled obligation with a new one, and so on. It is supported the position that the application of civil liability is voluntary, but the possibility of using jurisdictional forms of liability is not excluded. The authors of the article agree with the approach proposed in the doctrine on the expediency of the transition to the so-called behavioral concept of guilt. The importance of the theoretical demarcation of the institution of ensuring the fulfillment of obligations and measures of civil liability is emphasized. The possibility of simultaneous application of different forms of civil liability is allowed.

It is argued that it is appropriate to change the approach to determining and compensating of non-pecuniary damage. It is needed because compensation for non-pecuniary damage depends on the violation of a person's civil right, and not on the envisaged possibility of compensation for non-pecuniary damage in law or contract.

The authors of the article positively perceive the position on the need for consolidate the provisions on the civil nature of the liability of officials of corporations. It is focused on the need to consolidate the subsidiary liability of members of limited liability companies in the event of bringing the failure through their fault.

The position to the prospects of further scientific research in the field of responsibility of autonomous robots and artificial intelligence is expressed.

It is concluded that due to the multi-vector nature of the concept of «civil liability» there is a need for further meticulous attention of the scientific community to the institution of private liability. In particular, it is necessary to develop qualitative criteria for distinguishing between the institution of abuse of subjective civil rights and the institution of civil liability; research of the peculiarities of the responsibility of such legal entities as owners of significant participation in corporations, supervisors of banking groups and other specific entities, etc.

Key words: civil liability, sanction, jurisdictional forms of protection, behavioral concept of guilt, moral damage.

Цивілістичне вчення про певні явища приватного права нерозривно пов'язане з інститутом цивільно-правової відповідальності, а сама відповідальність виступає тією основою, на якій тримається чи не уся охоронна функція цивільного права.

Захист прав людини, завжди, був і є основним завданням права, а провідною метою приватноправової відповідальності є відновлення порушеного права на основі принципів компенсаційності та співрозмірності розміру завданих збитків.

У зв'язку із такою значною вагою цивільно-правової відповідальності у суспільстві дослідження та удосконалення концепцій, на яких вона будується, постійно залишається актуальним. Про наведене свідчать і окремі наукові заходи, що проводяться цивілістичною спільнотою, окрім того, потреба у здійсненні наукових розвідок у напрямку вдосконалення цивільно-правової відповідальності продиктована майбутньою рекодифікацією ЦК України, адже в ній має бути відображене оновлення відповідних положень про приватноправову відповідальність.

У даному інституті цивільного права, мабуть, як у ніякому іншому послуговуються напрацюваннями дослідників попередніх історичних періодів, в основному радянського. Це передусім праці таких вчених радянського періоду як С. С. Алексєєв, В. П. Грибанов, О. С. Іоффе, Ю. К. Толстой, К. А. Флейшиць, Г. К. Матвєєв та багато інших. Саме тоді теорія цивільно-правової відповідальності поповнилась знаннями про склад цивільного правопорушення та його елементи, було розроблено теорії вини у цивільному праві, теорії причинно-наслідкового зв'язку та інші фундаментальні складові даного напрямку цивілістики. Звісно, наведені теоретичні напрацювання формувалися під впливом кримінального права, а тому не відображали повністю її сутність з позицій цивільного права.

Саме тому сучасні дослідники проблем приватного права, у фокусі уваги яких знаходиться цивільно-правова відповідальність, намагаються здійснювати дослідження цього інституту з прив'язкою до предметно-методологічних функцій цивільного права. Зокрема, до них відносяться: В. А. Васильєва, І. О. Дзера, А. С. Довгерт, Ю. М. Жорнокуй, О. В. Кохановська, В. І. Крат, В. В. Луць, р.А. Майданик, О. О. Первомайський, В. Д. Примак, С. О. Сліпченко, І. В. Спасибо-Фатєєва та ін.

Та вже ж, попри значну кількість проведених доктринальних розвідок щодо цивільно-правової відповідальності чимало аспектів і досі залишаються дискусійними та потребують подальшого дослідження. Саме тому, метою даної статті є окреслення подальших перспективних шляхів удосконалення інституту цивільно-правової відповідальності.

У контексті здійснення оновлення вітчизняного цивільного законодавства необхідною є ревізія понятійного апарату, який використовується цивільним правом. Одним із ключових понять, які цього потребують, є

поняття «цивільно-правова відповідальність», адже існує значна кількість його визначень. У науковій доктрині висловлюються доволі різновекторні визначення цивільно-правової відповідальності.

Однією з поширених позицій є та, що приватноправова відповідальність є однією з форм державного примусу, яка полягає в застосуванні відповідними державними органами примусових заходів до правопорушника. Ще однією точкою зору є та, відповідно до якої юридична відповідальність є санкцією майнового характеру. Доволі поширеною є наукова думка і про те, що цивільно-правова відповідальність є новим обов'язком, якого не існувало до правопорушення. Ці твердження розкривають різні грані досліджуваного поняття.

Водночас кожне із наведених тверджень піддається конструктивній критиці. Так, щодо першої позиції стверджується, що реалізація відповідальності у юрисдикційній формі через застосування державного примусу, є категорією публічного права і аж ніяк не приватного, якому притаманні юридична рівність та вільне волевиявлення. Наголошується, що застосування юрисдикційними органами державного примусу до правопорушника відбувається в межах публічного права, а самі ці правовідносини побудовані у вертикальній площині, за засадах влади та підпорядкування. Ці правовідносини хоча і є правоохоронними, однак знаходяться за межами приватноправових, позаяк їх учасники не володіють юридичною рівністю та вільним волевиявленням [1, с. 268].

З цього приводу хочемо зазначити наступне: звісно, що у більшості випадків цивільно-правова відповідальність реалізується шляхом юрисдикційної форми, проте вона може носити добровільний характер, тобто реалізовуватися у неюрисдикційному порядку. Ми в жодному випадку не піддаємо сумніву думку про те, що цивільно-правова відповідальність може бути добровільною, та разом з тим наголошуємо про застосування юрисдикційної форми її реалізації в якості загального права.

Із другим твердженням, вважає С. О. Сліпченко, можна погодитися, якщо розглядати санкцію як відповідальність через структуру норми права, однак таке розуміння не розкриває сутності відповідальності як засобу впливу [1, с. 267-272].

З приводу третьої позиції хочемо наголосити, що цивільно-правова відповідальність завжди є новим обов'язком, якого не існувало до правопорушення. Приєднання до основного обов'язку додаткового дозволяє розмежувати інститут виконання зобов'язання та інститут відповідальності, а також реалізувати компенсаційну функцію відповідальності у приватному праві. Саме такий підхід щодо розуміння суті відповідальності висловлений В. В. Луцем. Згідно із запропонованим підходом цивільно-правова відповідальність – це покладення на правопорушника оснований на законі невігідних правових наслідків, які виявляються у позбавленні його певних прав або в заміні невиконаного обов'язку новим, або у приєднанні до невиконаного обов'язку нового додаткового [2, с. 126]. Саме таке розуміння відповідальності знаходить позитивне сприйняття сучасних дослідників, по суті, незалежно від інституту цивільного права та є цінним з позицій її правових наслідків.

Таким чином, можна стверджувати, що через кожну із цих трьох окремо взятих позицій не вдається пояснити сутність цивільно-правової відповідальності, тільки шляхом комплексного підходу до досліджуваного поняття через поєднання усіх вищенаведених проявів відповідальності у приватному праві.

Важливо також відзначити, що на сьогодні у доктрині цивілістики продовжує панувати підхід, за яким підставою застосування цивільно-правової відповідальності виступає вчинення цивільного правопорушення. У разі відсутності правопорушення, зазначається провідними вітчизняними цивілістами, мова повинна йти не про цивільно-правову відповідальність, а про обов'язок відшкодування (компенсації) шкоди, у даному випадку має місце не підстава притягнення до цивільно-правової відповідальності, а підстава виникнення охоронних правовідносин. Такий підхід позбавляє необхідності пояснення розміщення у ЦК України норм щодо цивільно-правової відповідальності серед позадоговірних зобов'язань (повернення безпідставно отриманого, усунення загрози тощо); дозволяє уникнути застосування до одного і того ж правового явища двох різних назв (цивільно-правова відповідальність та деліктні зобов'язання); вказує, що добровільне виконання зобов'язання, в т. ч. деліктного, не є цивільно-правовою відповідальністю, тобто застосуванням примусових заходів до правопорушника самим правопорушником [3, с. 19-20]. Слід вказати, що окреслений підхід в своїй основі переслідує мету відмежування цивільно-правової відповідальності від суміжних понять, що є надзвичайно важливим як для теорії, так і практики за досліджуваним напрямом.

Цивілістична доктрина відзначається також єдністю поглядів в частині доцільності переходу до так званої поведінкової концепції вини, яка й повинна бути притаманна цивільному праву, розвитком теорії «безпосереднього спричинення» у пояснення сутності причинно-наслідкового зв'язку як елемента складу цивільного правопорушення.

Одночасно, варто наголосити, що сучасні дослідження відповідальності у приватному праві характеризуються підходом, за яким єдиною підставою відповідальності у приватному праві є порушення суб'єктив-

ного цивільного права особи. При цьому, як наголошує В. А. Васильєва, немає значення наявність норми законодавства, в якій прописане це право, на відміну від умов настання публічної відповідальності в основі якої покладено порушення норми права [4, с. 100-104]. У цьому зв'язку варто наголосити, що такий підхід за своєю суттю відображає відповідальність саме у приватному праві та є перспективним у використанні, звісно, за умови зміни законодавчих підходів щодо підстав цивільно-правової відповідальності.

Важливо відзначити теоретичне розмежування інституту забезпечення виконання зобов'язань та мір цивільно-правової відповідальності, яке здійснене у дослідженні І. Й. Пучковської. Міри відповідальності, зауважує авторка, захищають порушені інтереси кредитора шляхом надання останньому права пред'явити додаткову (крім основної – про виконання порушеного зобов'язання) вимогу до боржника (про відшкодування спричинених порушенням договору збитків, сплату неустойки, процентів річних, повернення подвійної суми завдатку), збільшуючи в такий спосіб обов'язок останнього. А види забезпечення виконання зобов'язання – шляхом надання кредитору виконання за порушенням боржником зобов'язанням у повному обсязі та, як правило, можливістю відшкодувати спричинені порушенням договору збитки, стягнути неустойку, проценти річних за рахунок спеціально створеного для цього забезпечувального джерела (певного майна чи обов'язку третьої особи перед кредитором) [5, с. 6-8]. Окреслений теоретичний висновок є надзвичайно важливим для подальшого розвитку як інституту виконання зобов'язань у цивільному праві, так й інституту цивільно-правової відповідальності.

Значними досягненнями цивілістів виступають напрацювання щодо універсальних форм цивільно-правової відповідальності, якими є відшкодування збитків, відшкодування немайнової шкоди, сплата неустойки, втрата завдатку, виплата компенсації [6, с. 5].

Загалом специфіка форм відповідальності у цивільному праві дозволяє застосовувати одночасно різні із перелічених форм та вихолощує тезу про те, що таке одночасне застосування є порушенням ст. 61 Конституції України, за якою ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення, адже в даному разі йдеться не про застосування різних видів юридичної відповідальності за одне й те правопорушення, а про застосування різних наслідків майнового характеру в рамках відповідальності у цивільному праві. Крім того, вважаємо, що можливість поєднувати різні форми відповідальності у рамках інституту цивільно-правової відповідальності є фундаментальним при розвитку вчення про види неустойки.

Суттєвого переосмислення потребують питання визначення та відшкодування моральної шкоди. Традиційний підхід, згідно з яким, моральна шкода може бути відшкодована лише у випадках безпосередньо встановлених законом, вважаємо, потребує перегляду та змін. На цьому наголошують і вітчизняні дослідники проблем приватного права, така позиція знаходить своє підтвердження і в судовій практиці. Так, в ухвалі про передачу справи на розгляд Великої Палати Верховного Суду зазначено, що норми цивільного законодавства, як щодо відшкодування збитків і майнової шкоди, так і щодо компенсації моральної шкоди закріплені в ЦК України абсолютно ідентичним способом. Далі надаються роз'яснення цієї позиції, які полягають в тому, що: в книзі першій ЦК України встановлюється порядок відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди нарівні з положеннями про відшкодування моральної шкоди; п. 4 ч. 611 ЦК України встановлює відшкодування збитків та моральної шкоди як однопорядкові наслідки порушення зобов'язання, при цьому не визначаються особливі умови для застосування таких заходів несправного боржника як збитки та відшкодування моральної шкоди, адже формулювання цієї норми однаково стосуються збитків та моральної шкоди; у не договірних зобов'язаннях, також не визначено спеціальних умов відшкодування майнової та моральної шкоди. Оскільки законодавець у ст. 23 ЦК України вживає формулювання «особа має право на відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок порушення її прав», то можна зробити закономірний висновок про те, що відшкодування немайнової шкоди залежить від порушення цивільного права особи, а не від передбаченої можливості відшкодування моральної шкоди у законі чи договорі [7, с. 121-122].

Беззаперечним позитивом слід вважати суттєве розширення застосування на практиці правових наслідків невиконання грошових зобов'язань, що визначені ч. 2 ст. 625 ЦК України до найрізноманітніших правовідносин приватноправової сфери у договорах різних видів та типів, предметом яких виступають гроші. На розвиток цього інституту спрямовуються і доктринальні розробки цивілістів. У цьому зв'язку варто виділити головні з висновків, зокрема: проценти, які передбачені ст. 625 ЦК України, за своєю суттю не є тотожними поняттю процентів за користування грошовими коштами за договором позики чи кредитним договором, тому їх одночасне стягнення не суперечить чинному законодавству України; три проценти річних за порушення грошового зобов'язання відповідно до ст. 625 ЦК України та неустойка, як відповідальність за порушення грошового зобов'язання можуть бути застосовані одночасно [8].

Ще одним важливим моментом, на якому варто наголосити є те, що загальні правила відповідальності за порушення будь-якого грошового зобов'язання, що визначені у ст. 625 ЦК України, поширюються як на договірні, так і на недоговірні зобов'язання, що продемонстровано у постанові ВП ВС від 10 квітня 2018 р. у справі № 910/10156/17 [9].

Як позитивне явище слід сприйняти закріплення положень щодо цивільно-правового характеру відповідальності посадових осіб корпорацій тих чи інших організаційно-правових форм в рамках удосконалення корпоративного законодавства України. На дисертаційному рівні обґрунтовуються окремі положення, врахування яких дасть можливість удосконалити механізм цивільно-правової відповідальності у межах корпоративних правовідносин. Зокрема, визначаються кваліфікуючі критерії, наявність яких може розширити межі відповідальності акціонера за зобов'язаннями акціонерного товариства. До таких кваліфікуючих критеріїв відноситься те, що акціонери мають мати вирішальний вплив на прийняття управлінських рішень, акціонери вправі здійснювати контроль за діяльністю товариства, яка проявляється у володінні контрольним пакетом акцій товариства. Щодо цивільно-правової відповідальності визначеної законодавством про товариства з обмеженою відповідальністю, то вказується на те, що відповідними нормами чітко встановлений солідарний характер відповідальності тих учасників, котрі не повністю внесли вклади, за зобов'язаннями товариства. Але, також, наголошується на потребі розширення меж відповідальності учасників товариства з обмеженою відповідальністю та закріплення субсидіарної відповідальності учасників у разі доведення товариства до банкрутства з їх вини [6, с. 5]

Сучасний розвиток суспільства, постійна модернізація комп'ютерних технологій, розвиток автономних роботів та штучного інтелекту не дає можливості оминати увагою особливості відповідальності у цій сфері [10; 11]. Провідні фахівці у сфері інформаційного права абсолютно обґрунтовано наголошують на потребі доповнення вітчизняного інформаційного законодавства положеннями щодо відшкодування інформаційної шкоди. Такі законодавчі зміни слід розпочинати із доповнення ЦК України та інших спеціальних законів статтею «Відшкодування інформаційної шкоди» [10].

Крім того, як зауважується у доктрині права, слід також детально обговорити питання відповідальності за шкоду, заподіяну джерелами підвищеної небезпеки. Йдеться, зокрема, про шкоду, яка заподіяна фізичній або ж юридичній особі поширенням інформації, яка є життєво важливою і несе загрозу для виживання людства; розробками, які пов'язані з генною, енергетичною, молекулярною, інформаційною будовою організму людини; питаннями зародження життя і смерті, поєднання мозку людини з інформаційними об'єктами, а також за шкоду, заподіяну неконтрольованим використанням об'єктів, які належать до поняття «автономний робот» або «штучний інтелект» [10, с. 96-97].

Окрім наведених у цій статті перспективних напрямів удосконалення цивільно-правової відповідальності, хочемо окреслити ряд інших питань, що потребують подальшого розвитку. Зокрема, необхідним є напрацювання якісних критеріїв розмежування інституту зловживання суб'єктивними цивільними правами та інституту цивільно-правової відповідальності. Перед доктриною приватного права гостро постають питання щодо особливостей відповідальності таких суб'єктів права як власники істотної участі у корпораціях, контролери банківських груп та інші специфічні суб'єкти права, функціонування яких продиктоване вимогами ринкової економіки.

Серед перспективних напрямків у сфері застосування санкцій майнового характеру вбачаємо доцільність проведення новітніх теоретичних та практичних аспектів щодо застосування солідарної та субсидіарної відповідальності та загалом зобов'язань, з яких виникають окреслені види цивільно-правової відповідальності.

Підсумовуючи, варто наголосити, що наведені тут, а також інші напрямки розвитку доктрини приватного права в частині інституту цивільно-правової відповідальності можливі у реалізації за умов врахування історичних традицій розвитку цієї сфери, тенденції щодо зближення сучасних правових систем, використання результатів компаративістських досліджень за окресленим напрямом, а також соціальних прагнень громадянського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ :

1. Сліпченко С. О. Межі застосування поняття «цивільно-правова відповідальність». *Модернізація цивільно-правової відповідальності*. Матвеевські цивілістичні читання. Матеріали міжн. наук.-практ. конф. Київ, 18 жовт. 2019 р. 2019. С. 267-272.
2. Луць В. В. *Контракти у підприємницькій діяльності* : навч. посібник. 2-е вид., стер. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 576 с.

3. Сліпченко С. О. Визначення поняття цивільно-правової відповідальності. *Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав* : матер. «круглого столу», присвяч. пам'яті проф. Чингізхана Нуфатовича Азімова, м. Харків, 18 грудня 2015 р. Харків, 2016. С. 19–22.
4. Васильєва В. А. Цивільно-правова відповідальність: зміна парадигми досліджень. *Дев'ять юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 17 травня 2019 р.) Одеса: Астропринт. 2019. С. 100 – 104.
5. Пучковська І. Й. Теоретичні проблеми забезпечення зобов'язань: автореф. дис. на ... доктора юрид. наук за спеціальністю 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України. Харків, 2018. 42 с.
6. Соколовська Ю. В. Учасники підприємницьких товариств як суб'єкти цивільно-правової відповідальності у корпоративних відносинах : автореф. дис. на ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право, цивільний процес, сімейне право, міжнародне приватне право» . Івано-Франківськ, 2019. 21 с.
7. Крат В. І. Окремі ремарки щодо модернізації цивільно-правової відповідальності *Модернізація цивільно-правової відповідальності. Матвеевські цивілістичні читання*. Матеріали міжн. наук.-практ. конф. Київ, 18 жовт. 2019 р. С. 120-124.
8. Дякович М. М. Цивільно-правова відповідальність за невиконання грошових зобов'язань. *Модернізація цивільно-правової відповідальності. Матвеевські цивілістичні читання*. Матеріали міжн. наук.-практ. конф. Київ, 18 жовт. 2019 р. 2019. С. 56-61.
9. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 10 квітня 2018 р. у справі № 910/10156/17. URL <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73627931> (дата звернення: 01.03.2021 р.)
10. Кохановська О. В. Цивільно-правова відповідальність суб'єктів інформаційних відносин за умов подальшого розвитку автономних роботів і штучного інтелекту. *Модернізація цивільно-правової відповідальності. Матвеевські цивілістичні читання*. Матеріали міжн. наук.-практ. конф. Київ, 18 жовт. 2019 р. С. 94-98.
11. Зозуляк О. І. Штучний інтелект як об'єкт цивільно-правового регулювання : *Збірник наукових статей*. Івано-Франківськ : ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2021. Вип. 55.